

С. МЩУК,

доцент Житомирського державного університету,
канд. іст. наук

Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (друга пол. ХІХ – 10-ті роки ХХ ст.)

У статті висвітлено історію наукової бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині, яка містила цінні видання та колекцію рукописів і стародруків, що зумовило формування міцного осередку наукового дослідження та бібліографічного опису рукописних пам'яток слов'янського та грецького походження. Розкрито внесок професорів цього Інституту та його вихованців у розвиток методів наукового опису рукописних книг.

Ключові слова: Історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині, бібліотека, рукописи, стародруки, камеральна археографія.

Одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні другої пол. ХІХ – початку ХХ ст. був Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, покликаний проводити усебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів. Заснований коштом князя О. Безбородька у 1820 р. як Гімназія вищих наук, пізніше – Ніжинський ліцей, цей Інститут був одним із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні, який за статусом дорівнювався університетській освіті.

Його розквіт припадає на останню чверть ХІХ ст. – поч. ХХ ст., коли внаслідок науково-освітнянського руху у 1875 р. Ніжинський ліцей було реорганізовано у Історико-філологічний інститут кн. Безбородька (далі ІФІБ). Тут створився потужний науковий колектив викладачів, чому немало сприяв директор Інституту, доктор слов'янської філології, професор, таємний радник, автор багатьох наукових праць, у майбутньому – академік Петербурзької Академії наук (з 1890 р.) Микола Олексійович Лавровський (1825–1899)¹. За визнанням істориків, М. О. Лавровському належить видатна роль в організації навчання університетського рівня в Інституті та його бібліотеки, яка набула великого значення як підґрунтя для навчального процесу та як документальна база наукових досліджень рукописів, документів та книжкових пам'яток, що їх проводили викладачі та студенти.

М. О. Лавровський, засновуючи наукову бібліотеку Інституту, добре розумів важливу роль такої книгозбірні – як студентської, так і фундаментальної.

Історія та книжкові фонди бібліотеки ІФІБ станом на 1895 р. були висвітлені у спеціальній статті професора грецької словесності А. В. Добіаша, опублікованій в періодичному друкованому органі Інституту «Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине» (ИИФИБ)².

Викладачами Інституту були відомі славісти, які залишили свій слід в історії вітчизняної наукової славістики, зокрема А. С. Будилович, І. Г. Турцевич, М. Н. Сперанський, В. Є. Петухов, В. В. Качановський, М. І. Лілеєв та інші. Деякі випускники Інституту працювали після закінчення його викладачами: І. Г. Турцевич, П. Заболотський, О. Ф. Музиченко та інші³.

Вихованцями Інституту були українські вчені, письменники, громадські та культурні діячі, які представляли інтелектуальну, наукову еліту українського суспільства у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. З Інститутом пов'язані відомі постаті таких українських учених, археографів, збирачів та хранителів української писемної та культурної спадщини, які увійшли в усі сучасні довідники славетних імен, як В. В. Тарновський, О. М. Лазаревський, М. І. Лілеєв та інші⁴.

В останню чверть ХІХ – поч. ХХ ст. Інститут набув значення одного із знаних осередків розвитку археографічного, мовознавчого та літературознавчого, палеографічного та історико-книгознавчого дослідження рукописної та книжкової спадщини України. Ця діяльність потребує окремого висвітлення, з огляду на велику цікавість сучасних

археографів та книгознавців до історії розвитку історико-літературознавчих та кодикологічних і археографічних студій.

Викладачі Інституту проводили значну науково-дослідну та науково-освітню діяльність з різноманітних галузей гуманітарного знання. До цих досліджень залучалися й найкращі студенти. Наукові студії професорів та студентів Інституту публікувалися на сторінках видання «Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине», що виходило впродовж 1876–1921 рр., спочатку друкувалося у Києві, надалі – у Ніжині. «Известия» структурно склалися з двох розділів: перший – офіційний, де публікувалися матеріали про навчальний процес, програми викладу навчальних курсів за окремими предметами, відомості про діяльність студентів і перелік наукових праць педагогів Інституту, у другому розділі публікувалися наукові праці викладачів і студентів з класичної філології, мовознавства, етнографії, української і всесвітньої історії, філософії, у тому числі і праці з дослідження рукописних і книжкових джерел.

Пріоритетне ставлення до комплектування бібліотеки ІФІБ науковими виданнями та рукописними колекціями і зібраннями було зумовлено тим, що без ґрунтовної книжкової та наукової бази неможливо підтримувати той рівень, що був заявлений при створенні Інституту, який був сформований на зразок Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту з ідентичними метою, навчальною програмою та внутрішньою структурою. Оскільки Ніжинський Інститут, далекий від столичних центрів науки, потребував не менш добірного книгосховища, ніж Інститут у Санкт-Петербурзі, де студенти та викладачі мали доступ ще до інших бібліотек столиці, зростала роль бібліотеки Інституту як науково-культурного та освітнього осередку.

Тому саме М. О. Лавровський енергійно взявся за формування та поповнення бібліотечних фондів, оскільки чимало залежало від штатного фінансування та розподілу коштів на придбання книжок. М. О. Лавровський, у перші два роки свого директорства, приділяв багато уваги придбанню цінних за складом і змістом зібрань. Після смерті професора М. Максимовича інститутським коштом було придбано 24 листи М. В. Гоголя, які вдало доповнили рукописну спадщину з автографів Гоголя, пожертвовану колишньому Ліцею його попечителем Г. О. Кушелевим-Безбородько. Так було закладено збирацьку традицію Інституту, що продовжувалася систематичним поповненням бібліотеки цінними

книгами, архівами, колекціями. За часів керівництва М. О. Лавровського бібліотека збільшилася з 4034 до 12 152 одиниць зберігання⁵.

За даними професора А. В. Добіаша, рукописний відділ включав понад 100 окремих рукописів різного змісту церковнослов'янською, російською, грецькою, латинською, німецькою та східними мовами. Зібрання складалося з різноманітних пожертвувань до бібліотеки, які надійшли в різні періоди існування навчальної установи. Від колишнього Ліцею князя Безбородька Інститут успадкував 38 636 назв (14 580 томів) книг. Серед найбільш цінних надходжень була бібліотека директора Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту І. Б. Штейнмана, що надійшла до Інституту після його смерті і складалася з 457 назв (960 томів) (збірка класичної літератури, творів з історії старожитностей та міфології). Варшавський університет подарував на відкриття Інституту у 1875 р. власні дублети з розділу «Polonica» – 564 назви у 639 томах.

Цінним внеском була невелика збірка рукописів, придбана у 1876–1877 рр. у складі усієї бібліотеки академіка і професора Московського університету С. П. Шевирьова (3815 назв у 7359 томах), а також бібліотека професора Лейпцизького університету, класичного філолога Фрідріха Річля (3815 назв у 7359 томах). Крім того, в 1875 р. в Інститут надійшла бібліотека Ніжинського грецького училища (254 назви у 647 томах), яка містила цінні видання XVII–XVIII ст. з теології, всесвітньої історії, класичної літератури тощо.

Обов'язки бібліотекаря в інститутській книгозбірні, як правило, виконував один з викладачів. При бібліотеці працювала бібліотечна комісія у складі викладачів, які займалися систематизацією книг за розділами та підготовкою систематичного каталогу для майбутньої його публікації.

Найбільше значення для розвитку української археографії рукописної книги та стародруків мала діяльність на посаді бібліотекаря фундаментальної бібліотеки Інституту Михайла Івановича Лілеєва (1849–1911), який перейшов із Чернігівської духовної семінарії та викладав російську історію та географію. М. І. Лілеєв мав великий бібліотечний досвід: впродовж 1874–1878 рр. він не лише викладав у Чернігівській духовній семінарії, а й завідував її бібліотекою. Ця бібліотека збирала багато цінних рукописів та стародруків.

Кілька років М. І. Лілеєв описував рукописи цієї бібліотеки і в 1880 р. видав у Санкт-Петербурзі «Описание рукописей, хранящихся в библиотеке

Черниговской духовной семинарии», що містив опис 201 пам'ятки переважно чернігівського походження.

М. І. Лілеєв зробив багато для поповнення бібліотеки Інституту рукописними фондами, оскільки дбав про збереженість збірок з губернських установ Чернігова. Зокрема, йому належить ініціатива передання архіву Ніжинського грецького магістрату. Після того, як цей архів перейшов на зберігання в Інститут, М. І. Лілеєв спільно з М. Н. Бережковим підготував «Обзор архива Нежинского греческого магистрата 18 апреля 1890 г.», а також склав список книг бібліотеки Олександрівського грецького училища⁶.

М. І. Лілеєв працював у бібліотеці Інституту впродовж 1883-1897 рр., власноруч розпочав редагування та створення карткового каталогу на усі бібліотечні фонди. М. І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам'яток бібліотеки. Він першим складає попередній опис рукописних книг, які надалі описуються студентами Інституту під керівництвом М. Н. Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юр'євського архімандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії⁷. Будучи одним із фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві, Чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він багато зробив для поширення досліджень та здобутків наукового осередку Інституту в галузі вивчення Чернігівської старовини, а коли був обраний гласним Ніжинської міської думи та міським головою м. Ніжин (1904) – для збереження пам'яток цього міста⁸.

У 1893 р., у зв'язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, діяльність бібліотечної комісії було поновлено – до її складу крім М. І. Лілеєва увійшли професори М. Н. Бережков, Є. В. Петухов, І. Г. Турцевич, надалі – О. І. Покровський, О. П. Кадлубовський та А. В. Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного та алфавітного каталогу, організували комплектування тощо⁹.

Науковою лабораторією стала рукописна частина зібрання бібліотеки. Розвиток камерального опису рукописних та книжкових джерел на той час відбувався переважно в межах історико-літературознавчих досліджень, що було характерним і для Інституту, де ці методи розвивалися у працях

Є. В. Петухова, В. В. Качановського, М. Н. Сперанського, М. Н. Бережкова.

У цей час з рукописними фондами бібліотеки та складанням каталогів на фундаментальну частину працював відомий історик літератури й викладач Інституту Євген В'ячеславович Петухов (1863–1948) – філолог, історик літератури, архівіст. Він закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, був слухачем курсів професорів О. Ф. Міллера, М. І. Сухомлінова та О. І. Незеленова і брав участь у підготовці академічного словника російської мови. У 1888 р. одержав ступінь магістра. В 1888–1889 рр. як приват-доцент викладав історію російської мови на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі та в Санкт-Петербурзькому університеті. З 1889 по 1895 рр. був професором російської словесності в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині. З 1895 р. – доктор російської словесності. У 1895–1918 рр. – професор університету в Юр'євському (Дерптському) університеті. З 1916 р. – член-кореспондент Імператорської Академії наук¹⁰.

У 1889–1895 рр. Є. В. Петухов публікує «Материалы и заметки по истории древней русской письменности»; «К истории древне-русского пролога», «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко» тощо¹¹.

«Заметки» Є. В. Петухова містили перелік та опис рукописних пам'яток, які з його точки зору були історико-літературною цінністю та слугували джерельною базою для розвитку галузей історичної науки, літературознавства, мовознавства та історії української рукописної книги. Є. В. Петухов виділяв рукописні пам'ятки XVI–XIX ст.: богослужбову літературу (прологи, житія, збірники XVIII ст.), популярні класичні твори (ода, сатири Антіоха Кантеміра, драми, комедія Джованні Жиро у перекладі з італійської мови М. В. Гоголя), а також прозові твори М. В. Гоголя – автографи рукописів та його листи до колишнього ніжинського однокласника і приятеля М. Я. Прокоповича. У Додатках було вміщено кілька позицій, що становлять цікавість для дослідників: віршовані твори у стилі класицизму, листи М. В. Гоголя до М. Я. Прокоповича (1832–1850) та два фототипічні знімки листів.

Високий рівень характеризував розвиток славістики в ІФІБ, зокрема, вона була представлена відомими у слов'янському світі працями професора слов'янської філології та слов'янської історії Володимира Васильовича Качановського, який працював в Інституті з 1888 р.¹² Після закінчення

Санкт-Петербурзького університету та захисту магістерської дисертації «Неизданный дубровницкий поэт А. М. Глегович» (СПб., 1882) він працював у Казанському університеті, де започаткував збірник «Вестник славянства» (1886–1898) (перші номери вийшли у 1888–1890 рр. у Казані) та продовжив його випуск, викладаючи у Ніжині (у 1891–1896 рр. збірник друкувався у Києві). Його археографічний доробок порівняно з мовознавчим та літературознавчим відносно незначний і пов'язаний з описом та збиранням пам'яток південнослов'янських народів, що було результатом археографічних експедицій на Балканах, а також у Греції, Італії та південній Франції.

Як історик літератури він відомий працями «История Сербии с половины XIV до конца XV в., т. 1 (критическое исследование источников)» (XVII т.), «Из истории сербской литературы» (XVIII т.), «Пам'ятки болгарської народної творчості» (СПб, 1882). Його праці висвітлювали процес становлення й розвитку сербської релігійної полемічної літератури у руслі візантійського впливу та загалом репрезентували досконале володіння вченим методикою наукового опису та історико-критичного аналізу рукописних джерел. В. В. Качановський – автор відомих праць з палеографії та історії рукописних пам'яток слов'ян, зокрема: «Зографське євангеліє, видане В. Ягичем» (1879), «Хорватські літописи XV–XVI ст.» (1881). У своїх працях він виступає як досвідчений археограф слов'янських рукописних книг, колекціонер рукописної спадщини балканських народів, яка була передана його братом О. В. Качановським після смерті В. В. Качановського у рукописний відділ бібліотеки.

Колекція В. В. Качановського складалася з 61 од. зб., збиралася ним протягом усього життя, починаючи з його батьківщини (він був родом з Гродненської губ.) та матеріалів, зібраних у 1879–1881 та 1883 рр. під час наукових експедицій і стажування у слов'янських країнах та Греції. Отже, його рукописна збірка сформувалася із балканських і російських джерел та складалася з 20 рукописних книг літературного та загальноісторичного змісту, а також документального комплексу з історії південних слов'ян XV–XIX ст. сербською, болгарською, італійською, латиною, грецькою мовами. Це документи з історії Дубровника, Котора, Чорногорії та, зокрема, їхніх історико-правових та дипломатичних відносин з Венеціанською республікою XV–XIX ст. Серед рукописів були рідкісні і надзвичайно цінні кодекси для дослідників старовини і рукописно-книжкового мистецтва, зокрема: унікальне грецьке

євангеліє – апракос XI ст. та рукописний Збірник слів та житій 40–50-х років XIV ст. без'юсової редакції македонського походження¹³.

Документи «балканського» розділу В. В. Качановський не встиг описати, спеціалістів такого рівня у Ніжині не було, й тому вони були лише зафіксовані за змістом у каталозі М. Н. Сперанського¹⁴. Колекційні документи рукописного відділу бібліотеки Ніжинського Історико-філологічного інституту сьогодні зберігаються в інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд 314). Значна кількість з них описана лише в окремих каталогах, що їх почала видавати НБУВ.

Однак, найбільші здобутки у галузі камеральної археографії рукописних книг належать М. Н. Сперанському, який керував науковим археографо-палеографічним описом рукописних книг та стародруків колекції ІФІБ, та його учням, які реалізували археографічне дослідження рукописів та їхній науковий опис.

У чотирьох випусках каталогу М. Н. Сперанського за 1890, 1901–1903 та 1905 рр. були опубліковані наукові описи 181 рукописної книги та рукописів. Каталог містить ґрунтовну наукову бібліографію межі XIX–XX ст. як науково-довідковий апарат¹⁵.

Професор російської словесності Ніжинського Історико-філологічного інституту Михайло Несторович Сперанський (1963–1938) був знаним вченим вже на той час як бібліограф та археограф рукописної колекції Тверського музею та дослідник історії слов'янських рукописів у літературному процесі, російсько-українських літературних зв'язків¹⁶. Він народився в 1863 р. у Москві, закінчив словесне відділення Московського університету (1885), захистив магістерську дисертацію «Апокрифічні євангелія». З 1895 р. був призначений професором Ніжинського Історико-філологічного інституту. У 1899 р. здобув ступінь доктора за дисертацію «Из истории отреченных книг». Автор багатьох праць зі слов'янської філології, академік АН СРСР (з 1921 р.)¹⁷.

Наукові описи понад половини усіх рукописів було укладено під керівництвом професора М. Н. Сперанського із залученням викладачів та студентів старших курсів. У виданні брали участь П. О. Заболотський, О. Ф. Музиченко та Н. С. Державін, про що йдеться у передмові до першої публікації каталогу. Опис рукописів іноземними мовами, які надійшли до ніжинської збірки, переважно у складі бібліотеки Ф. Річля з Лейпцига, були укладені професором класичної філології Інституту Б. Ф. Бурзі.

Видання наукового опису 1901, 1903 та 1905 р. було підготовлено вже самим М. Н. Сперанським. Каталог був побудований за хронологічним, тематичним та мовним принципами. Усе рукописне зібрання у каталозі поділяється на старожитні (богослужбові, світські та спеціальні, актові документи, історико-правові), нового часу (твори класицизму, історико-правові, статистичні та історико-краєзнавчі праці, автографи видатних діячів та письменників, матеріали до історії навчальних закладів на Правобережній Україні) та іноземні (грецькі, курси лекцій, переважно німецьких вчених). Опис супроводжується предметно-іменним покажчиком, науково-бібліографічним апаратом, який спирається на усі досягнення у галузі камерального опису рукописів другої половини XIX ст. Зафіксовано й походження рукописів та їх дарувальників.

Описи рукописів нового періоду (літературні твори, вірші, драми, твори та листи М. В. Гоголя; історико-статистичні та картографічні праці; навчальні курси тощо) також містять вказівки на осіб, які описували рукописи. Каталог М. Н. Сперанського 1901 року містив закінчення опису рукописів як доповнення до попереднього видання, а також порівняльну таблицю сигнатур даного опису та попередніх шифрів, які відображали їхню міграцію у різних колекціях бібліофілів та установ у різні періоди, що мало інформаційно-довідкове значення для дослідників історичних пам'яток.

Грунтовність наукових каталогів (описів) колекції Інституту спонукала приїхати сюди з Києва у лютому 1914 р. професора В. М. Перетца з його студентами та аспірантами (О. С. Грузинський, С. Ф. Шевченко, В. П. Адріанова, Л. Т. Білецький) для вивчення змісту давньоруських рукописних книг¹⁸.

Насамкінець, необхідно наголосити на тому, що в Історико-філологічному інституті князя Безбородка в Ніжині в останній третині XIX – 10-х роках XX ст. склалася потужна наукова бібліотека, окрасою якої була колекція рукописів та стародруків. Там сформувався міцний осередок бібліографічного дослідження рукописних пам'яток слов'янського та грецького походження, опису рукописних книг. Основний внесок належить професорам цього Інституту та його вихованцям, серед котрих такі вчені-філологи та історики, які виконували й функції бібліотекарів – професори М. І. Лілеєв, Є. В. Петухов, В. В. Качановський, М. Н. Сперанський, П. О. Заболотський, О. Ф. Музиченко, Н. С. Державін, Б. Ф. Бурзі. Окремо необхідно відзначити М. І. Лілеєва, М. Н. Сперанського, Є. В. Петухова, які зробили значний внесок у розвиток ка-

мерально-археографічних методів наукового опису рукописних книг та брали безпосередню участь у складанні каталогів бібліотеки.

Примітки

¹ *Добиаш А. В.* Н. А. Лавровский // Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1898. – Вып. XVIII. – С. 24–25. (Далі – ИИФИБ в Нежине.)

² *Добиаш А. В.* Заметка об основной библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 3–18.

³ Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1891–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913.

⁴ Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 515; *Коваленко О. Б.* Археографічна діяльність В. В. Тарновського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії. – К., 1997. – С. 195–205; *Він же.* Тарновський Василь Васильович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вып. 1. XIX ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – С. 314–316; *Він же.* Лілеєв Михайло Іванович // Там само. – С. 194–195; *Павловська Н., Шандра В.* Лазаревський Олександр Матвійович // Там само. – С. 183–186.

⁵ *Добиаш А. В.* Н. А. Лавровский. – С. 24–25.

⁶ ІР НБУВ, ф. 127, спр. 257, 10 арк.

⁷ Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1879/1880 годы, читанный на акте 30 августа 1880 года ученым секретарем Н. Я. Гротом // ИИФИБ в Нежине. – Т. 6. – К., 1881. – С. 21.

⁸ *Коваленко О. Б.* Лілеєв Михайло Іванович. – С. 195.

⁹ *Добиаш А. В.* Заметка об основной библиотеке... – С. 13–18.

¹⁰ Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. Вып. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 265–266.

¹¹ *Петухов Е. В.* К истории древне-русского пролога // ИИФИБ в Нежине. – К., 1893. – Вып. XII; *Он же.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко // ИИФИБ в Нежине. – Т. XV. – Нежин, 1895. – С. 1–50.

¹² Качановский В. В. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 28. – СПб., 1900. – С. 807; Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 434.

¹³ Грецькі рукописи у зібраннях Києва / Упорядник Євген Чернухін. – Київ; Вашингтон, 2000; *Дубровіна Л., Гнатенко Л.* Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник. Вып. 1. – К., 2005. – С. 288–303.

¹⁴ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905. – С. 28.

¹⁵ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине // Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1890; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) // Составлено М. Сперанским. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. /

Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905.

¹⁶ *Сперанский М. Н.* Описание рукописей Тверского музея: Вып. 1 // ЧОИДР. – М., 1890. – Кн. 4. – С. I–VII, 1–314. Отд. отд. – 1891. – VII. – 330 с.; *Сперанский М. Н.* Описание рукописей Тверского музея: Вып. 2. – Тверь, 1903. – IV нум., С. 1–107. Описано 308 рукоп.

¹⁷ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 31. – СПб., 1900. – С. 192; Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 3. – К., б. д. – С. 363.

¹⁸ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. – К., 1914. – С. 12–20, 28–79; *Мишук С. М.* Дослідження рукописних книг та стародруків Чернігова та Ніжина в другій пол. XIX – поч. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5.